

A VAJDASÁGI MAGYARSÁG SORSA AZ 1946. ÉVI FÖDERATÍV ALKOTMÁNYTÓL A JOGHURTFORRADALOMIG (1946–1989)

GULYÁS LÁSZLÓ

ABSTRACT

Already after Second World War, the Great Alliance (USA, Great-Britain, and the Soviet Union) decided to push Hungary back to its 1938 borders. Thus, all the territories were transferred to Hungary between 1938 and 19191 were returned to Czechoslovakia, Romania and Yugoslavia. Because Vojvodina lived within the framework of Tito's yugoslav state in the following decades. In our study, we review how the Yugoslav state treated the Hungarian minority. We examine economic life, the cultural field, political life, and the process of assimilation. In the last part of our study, the so-called we present a yogurt revolution (1988, Novi Sad).

Kulcsszavak: Jugoszlávia története 1945–1991, titói Jugoszlávia, magyar kisebbség Jugoszláviában 1945 után

A VAJDASÁGI MAGYARSÁG SORSÁT MEGHATÁROZÓ POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI KÖRNYEZET

A föderatív jugoszláv állam akkor született meg, amikor 1945. november 29-én összeült az ún. Alkotmányozó Nemzetgyűlés, mely kimondta a királyság megszüntetését, és kikiáltotta a Jugoszláv Föderatív Népköztársaságot (JNF), majd az 1946. január 31-én kihirdetett alkotmánnyal megteremtette a föderatív jugoszláv államot.¹ Az alkotmány az államrendszer alapjának a föderációt fogadta el, és az

országot hat köztársaságra osztotta fel. Ez a hat köztársaság Bosznia-Hercegovina, Crna-Gora, Horvátország, Macedónia, Szerbia és Szlovénia lett. Emellett Szerbián belül létrehozta két további autonóm egységet, a Koszovói-Metóhiai Autonóm Körzetet és a Vajdasági Autonóm Tartományt. A szerbek továbbra is – akár csak a királyi Jugoszláviában – a jugoszláv állam hegemon politika nemzetét alkották. A vezető politikai posztokon – a legfelső vezetést kivéve, ahol nagyon ügyeltek az etnikai arányok betartására –, a párt- és a szövetségi állam apparátusában, illetve a hadseregben számarányukhoz képest felülreprezentáltak voltak.

A Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) célja nem csupán a német megszállók kiűzése és a föderatív jugoszláv állam megteremtése volt, hanem legalább ennyire fontos célnak tartották egy új társadalmi-gazdasági rend, a szocializmus létrehozását. Jól mutatja ezt, hogy Tito és elvtársai már a háború alatt hozzáfogtak a tulajdonviszonyok átalakításához.² Az ipari vállalatok és a bankok mintegy 80%-át részben elkobzás (kollaboránsok tulajdona esetében), részben zárolás (külföldi tulajdonos esetében) révén de facto már 1945-ben államosították. 1945. augusztus 23-án a földreformról hoztak törvényt, amelynek alapján kisajátították az egyházi és a 45 hektár feletti magánbirtokot. A törvény végrehajtása során összesen 1,57 millió hektárt sajátítottak ki, melyből 800 ezer hektárt kiosztottak – az ily módon létrejövő birtok felső határát 25–30 hektárban határozták meg –, a ki nem osztott részen pedig állami gazdaságokat hoztak létre. 1947 áprilisában a parlament elfogadta az 1947–1951-re szóló első 5 éves tervet, amellyel bevezették a centralizált tervgazdálkodást. Az 1946. december 5-i államosítási törvény lényegében már csak kodifikálta a lezajlott folyamatot, vagyis azt, hogy a mezőgazdaság és a kisipar-kiskereskedelem kivételével a gazdasági életben felszámolták a magántulajdont.

A politikai rendszer középpontjában a JKP állt, mely a hatalom egyetlen és megkérdőjelezhetetlen birtokosa volt, azaz Jugoszláviában egypárti diktatúra működött. A JKP egyszerre volt törvényhozó és végrehajtó hatalom. Kormány, törvényhozás, bíróság, központi vagy helyi szervezet, mind csak formális, végrehajtó szerepet játszott, s csupán a JKP központi elhatározásainak végrehajtásáért volt felelős.

A fenti lépések alapján kijelenthetjük, hogy Jugoszlávia rohamléptekkel indult meg a szovjet típusú államszocialista rendszer kiépítésének útján. De az 1948–1949-ben lezajlott Tito–Sztálin konfliktus³ után a JKP a szocializmus újrafogalmazására alkalmas öngazgatási rendszert vezetett be.⁴ 1950. június 26-án a parlament elfogadta az állami vállalatok és a felsőbb gazdasági társulások munkás-öngazgatásáról szóló alaptörvényt. Ezzel kezdetét vette a gazdasági élet decentralizációja, melynek során az ipari és kereskedelmi vállalatok döntő része szövetségi illetékességből köztársasági illetékességbe került.⁵ 1953-ban az agrárpolitikának is új irányt szabtak: a tsz-ek öngazgató agrárszervezetekké váltak, illetve megengedték a tagságnak, hogy kilépjen, és önállóan gazdálkodjék.

Az 1964. évi második alkotmány az öngazgatás működésének alapjait (társadalmi tulajdonra épülő szabályozott piacgazdaság) és működésének módját (decentralizáció, munkástanácsok etc.) szabályozta. Ez az alkotmány a nemzeti kérdést nem érintette.

Tito érzékelte a föderatív rendszer működési hibáit, és megpróbálta azokat korrigálni. Ebből a szándékából született meg az 1974-es alkotmány,⁶ Ezen alkotmány *három fontos vonását kell kiemelniünk. Egyrészt bevezették a kollektív vezetés elvét, ennek jegyében felállították a 9 tagú államelnökséget, amibe a nyolc föderális egység (a hat tagköztársaság és a két tartomány) egy-egy szavazati joggal rendelkező tagot delegálhatott, a 9. tag maga Tito volt. Másrészt a demokrácia növelése érdekében számos vezetői poszton bevezették a rotáció elvét. Harmadrészt kiszélesítette a köztársaságok jogkörét és önállóságát – önálló alkotmányt kapnak, élükre elnökségeket (ún. államfői testületeket) állítanak, létrehozhatják saját nemzeti bankjukat⁷ – a szövetségi központtal szemben.*

Témánk – a Vajdaság sorsa – szempontjából azonban az alkotmány azon jellemzőjét kell kiemelniünk, hogy a Szerbián belüli két tartományt – Koszovo⁸ és Vajdaság – szintén jelentős, majdnem tagköztársasági jogkörökkel ruházták fel. Gyakorlatilag a két tartomány csak az elszakadási jogát nem kapta meg (a 6 tagköztársaság „de jure” rendelkezett ezzel a joggal).

Az alkotmány azonban nem vált be. Az 1970-es évek második felét Gyilasz találó mondatával jellemezhetjük, mely szerint „*Tito volt a jugoszláv rendszer egyetlen működő intézménye*”. Hiszen az 1974 utáni politikai patthelyzeteket és az egyre jobban kiéleződő nemzeti kérdést számos esetben az ő autoriter döntései és tekintélyvű beavatkozásai oldották meg.

2. A VAJDASÁG GAZDASÁGI ÉLETE (1945–1988)

A Vajdaság gazdasági életét erősen meghatározta, hogy a titói Jugoszláviában a gazdaság, a politika és a nemzeti kérdés rendkívül szorosan összefonódott. Jugoszláviában egy gyár nem csupán gyár volt, hanem szerb gyár, vagy horvát, szlovén (és így tovább) volt, azaz a gazdasági kérdések mindig erős nemzeti színezetet kaptak. Ráadásul az egyes köztársaságok nemzeti vezetői gyakran nyúltak a nemzeti retorikához gazdasági konfliktusok – például melyik gazdaságtalanul termelő gyárat zárjuk be – esetében.

Az első jugoszláv államon (1919–1941) belül létezett egy „fejlett Észak” (Szlovénia, Horvátország, Vajdaság) és „fejletlen dél” (Ó-Szerbia, Montenegró, Crna Gora, Montenegró, Macedónia) különbség.⁹ A szocialista Jugoszlávia¹⁰ ezt a nagyon komoly regionális fejlettségbeli különbséget megörökölte a királyi Jugoszláviától.

Földrajzi egység	A GDP létrehozásának aránya (1974-es adat)	1 főre jutó GDP aránya (1976-os adat)	1 főre jutó beruházások összege
Jugoszlávia	100,00%	100	–
Szűkebb Szerbia	24,11%	97	11 000 dinár
Szlovénia	16,02%	206	23 000 dinár
Horvátország	26,74%	125	16 500 dinár
Vajdaság	11,17%	119	16 000 dinár
Bosznia-Hercegovina	12,50%	66	8 500 dinár
Macedónia	5,45%	66	8 500 dinár
Koszovó	2,07%	29	6 000 dinár
Crna-Gora	1,95%	65	1400 dinár

1. táblázat: Regionális fejlettségbeli különbségek a szocialista Jugoszláviában (forrás: a szerző saját szerkesztése Arday Lajos: *Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizede és ami utána következett.* BIP Kiadó, Budapest. 17-18. és 21. alapján)

Az 1. táblázat 2. és 3. oszlopából világosan kiolvasható, hogy négy terület – Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Koszovó és Crna-Gora – fejletlennek minősíthető. Míg másik négy terület – „Szűkebb Szerbia” (azaz Szerbia Vajdaság és Koszovó nélkül), Vajdaság, Horvátország és Szlovénia – fejlettnek minősíthető. Gyakorlatilag a titói Jugoszlávián belül fejlettség szempontjából végig létezett egy „fejlett Észak–fejletlen Dél” lejtő.

A 1. táblázat 2. oszlopának (A GDP létrehozásának aránya) és 4. oszlopának (egy főre jutó beruházások összege) összevetése pedig megmutatja, hogy hogyan fonódott össze a regionális fejlettségbeli különbség a nemzeti kérdésekkel. Ennek oka abban keresendő, hogy a titói rendszer redisztribúcióval próbálta meg ezt a lejtőt eltüntetni. A 1. táblázatból világosan látható, hogy a beruházásokra nem a GDP megtermelésének arányában került sor regionális szinten, a fejlett köztársaságok és a Vajdaság GDP-jének egy részét Belgrád a fejletlen köztársaságokra fordította. Belgrád 1945 és 1965 között a központi költségvetésből jelentős összegeket fordított az ún. „fejletlen területek” finanszírozására. Majd 1965-ben létrehozta az „elmáradott régiók szövetségi fejlesztési alapját”, melybe a fejlett tagköztársaságok (Szlovénia és Horvátország) és a Vajdaság minden évbe befizették nemzeti jövedelmük 2%-át. Az így befolyt összegeket aztán a fejletlen területek között osztották szét. A 2. táblázatból látható, hogy a négy fejletlen terület milyen arányban részesült ezekből a fejlesztési pénzekből.

Terület	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1985
Bosznia	30,7%	32,4%	30,75%	27,9%
Crna-Gora	13,1%	11,4%	10,85%	9,9%
Macedónia	26,2%	22,9%	21,6%	19,%
Koszovó	30,0%	33,3%	37,0%	42,6%

2. táblázat: Az elmaradott régiók szövetségi fejlesztési alapjának megoszlása 1966–1985 (%) (forrás: Ramet, P. [1985]: *Yugoslavia in the 1980s*. Westview Press. London-Boulder. 194. és 199. alapján)

A támogatások ellenére a fejletlen területek felzárkózása nem történt meg, az „elmaradott régiók szövetségi fejlesztési alapjába” történő befizetés túl kevés volt ahhoz, hogy észrevehető gazdasági változást hozzon létre Délen. Viszont a Vajdaságtól történő elvonás jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a régió fejlődését megakassza. A Tito-féle gazdaságpolitika a fejlődésben szerepét osztotta a Vajdaságra: az elmaradott déli országrészek felzárkóztatását a Vajdaság (és persze Szlovénia és Horvátország) erőforrásaiból oldotta meg.

Ezt a negatív hatást még tovább fokozta, hogy a Vajdaság a jugoszláv összberuházásokból kisebb mértékben részesült, mint ami megillette volna. Nézzük a konkrét számokat: a Jugoszlávia területének 8,4%-át, lakosságának 9–10%-át kitevő Vajdaság 1953-ban a jugoszláviai összberuházások 3,6%-át kapta. Ez némileg változott az 1960-as években, amikor az országos beruházási keretből átlagosan 8,7%-ot, 1978-ban pedig 10,9%-ot kapott a Vajdaság.¹¹ Itt jegyezzük meg, hogy magán a Vajdaságon belül is kialakultak regionális fejlettségbeli különbségek, egyes területek sokkal gyorsabban vagy lassabban fejlődtek. Az 1970-es és az 1980-as években a Dél-bácskai Körzet, illetve Újvidék város vált a Vajdaság gazdasági motorjává.

A fenti negatív folyamatok következtében a Vajdaság gazdasági fejlődésének üteme az 1950-es, 1960-as években jelentősen lecsökkent.¹² Arday Lajos szerint a növekedés üteme a Vajdaságban az 1970-es évek elején mindössze 2,4%-os volt.¹³

A fenti folyamat eredményeképpen veszélyesen lecsökkent a vajdasági gazdaság felhalmozó és újratermelő képessége, és csökkent a munkatermelékenység. Ezt észlelve a jugoszláv állam – az 1974-es alkotmány elfogadása után – emelte a Vajdaság részesedését az összberuházásokból. Ezen belül az ipari beruházások összege 1974-ben átlépte a 10%-os határt, 1977-pedig 12,3%-os volt.¹⁴ Azaz a jugoszláv állam megemelte azt az összeget – pontosabban a Vajdaságiak által megtermelt pénzből többet hagyott helyben –, amelyből a Vajdaság a saját fejlődését finanszírozhatta.

Csak hogy ennek során nemzetiségi diszkrimináció történt, és a Vajdaságban megvalósított ipari beruházások egy olyan területi képet mutatnak, mely szerint a „magyar többségű körzetekben” az egy főre eső ipari beruházás a tartományi átlag

70-85% körül alakult. Gyakorlatilag a 70-es és 80-as években a „magyar többségű körzetekben” az egy főre eső nemzeti jövedelem 20%-kal meghaladta a jugoszláviai országos átlagot, de a beruházások a jugoszláviai átlag 60%-a körül mozogtak.¹⁵ Magyarul ez azt jelentette, hogy a vajdasági „magyar többségű körzetek” lakói az általuk megtermelt javak értékének csupán felét kapták vissza. Ez egyértelműen bizonyítja a fejőstehén szerepet.

A Délvidék a magyar dualista állam (1867-1918) legfejlettebb mezőgazdasági területe volt. A szakirodalom ezért „Magyarország éléskamrájának” nevezi. Jugoszlávia 1918-as megalakulásakor a Délvidék egy jelentős része az új állam keretei közé került, ezeket a területeket Vajdaság néven szervezte meg Belgrád. Az ily módon megszülető Vajdaság a királyi Jugoszlávia legfejlettebb mezőgazdasági területe volt. Ezért a két világháború közötti királyi Jugoszlávia éléskamraként használta. A Tito-féle szocialista jugoszláv állam ugyanezt a szerepet osztotta a Vajdaságra.

Az éléskamra szerepet azért tölthette be továbbra is a Vajdaság, mert gazdasági életében a második világháború után is jelentős volt a mezőgazdaság. 1945 augusztusában Belgrád földreformot hajtott végre. Ennek során a vajdasági magyar parasztság a kiosztott földek 10%-át kapta, míg a földek 30%-át a déli területekről betelepített szerbek kapták meg.

A földreformot azonban hamarosan kollektivizálás követte, amelynek során a termőterület harmada került „társadalmi tulajdonba”. Az erőszakos kollektivizálás és a kötelező beszolgáltatás a síkvidéki Vajdaságot jobban sújtotta, mint az ország hegyvidéki tájait. Viszont az 1953 utáni szabadabb légkörben a farmergazdálkodásra való áttérés feltételei is jobbak voltak. Bár a mezőgazdaság fejlődését korlátozta, hogy 1988-ig az egy háztartásban élők által megművelhető földterület határa 10 hektár – azaz 17 hold – volt.

Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaságból élők aránya a Vajdaságban 1951 és 1981 között 70%-ról 20%-ra csökkent. De az 1980-as években a magyar nemzetiségűek egyharmada még mindig egyéni gazdálkodó volt, ehhez még hozzászámítandó egy jelentős réteg, az ún. kétlaki parasztok (az ingázók). Ennek következtében az aktív népesség fele az élelmiszer-termelésből vagy ehhez szorosan kapcsolódó tevékenységből élt, és a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripar adta a vajdasági társadalmi termék 40%-át.¹⁶

Mivel a jugoszláviai magyarság döntő többsége a mezőgazdaságból élt, gazdasági helyzetüket a mezőgazdaság mindenkori helyzete határozta meg. A magyarok többsége az 1980-as években egyénileg dolgozó paraszt volt. Az általános kép elég lehangoló: A birtokok elaprózódtak – az átlagos birtoknagyság 2,1 hektár volt –, és ezeken a nadrágszíjparcellákon az öregek hagyományos gazdálkodást folytattak, a termésből úgy, ahogy megéltek. A középkorúak ingáztak – ipari munkahelyük és földjük között –, és kétlaki életet éltek. A parasztcsaládból származó fiatalok

90%-a pedig elhagyta a nemzetiségi létet őrző falut, s vagy a szerb jellegű iparosodó nagyvárosokban (Újvidék, Zombor, Kikinda, Nagybecsekerek, Pancsova) vagy külföldön vállalt munkát.¹⁷ Itt jegyezzük meg, hogy a külföldön munkát vállalók jelentős része elveszett a vajdasági magyarság szempontjából, mivel véglegesen kivándoroltak.

A Vajdaság mezőgazdaságát súlyosan érintette az 1980-as években, hogy az agrár-olló egyre szélesebbre nyílt. A takarmány, a növényvédő szer és az üzemanyag ára gyorsabban növekedett, mint a növényi és állati termékeké. 1985-ben a mezőgazdasági termékek ára 48%-al, míg a termeléshez szükséges egyéb anyagoké (növényvédő szer etc.) 72%-al emelkedett.¹⁸ Mindezek következtében az agárpari termékek részesedése a Vajdaság exportjában 1978 és 1988 között közel a felére csökkent.

Az 1980-as években mindössze egy előre mutató és a mezőgazdaság jövőbeli fejlődését elősegítő változás történt a Vajdaságban: az 1988. november 25-én jóváhagyott szövetségi alkotmánymódosításban az egy család birtokában lévő maximális földterületet 10 hektárról 30 hektárra emelték, s ezzel út nyílt a fejlődőképes, rentábilis farmergazdaságok kialakulására.

A Vajdaság gazdaságának fejlődését alapvetően befolyásolta az, hogy 1947 és 1980 között egész Jugoszláviában lezajlott egy iparosítási folyamat. Ennek lényege a „bármilyen áron” történő gyors iparosítás volt. Az erőltetett iparosítás nagy nyomot hagyott a Vajdaság gazdaságán, és ez nagymértékben módosította a régió struktúráját. A Vajdasági tartományon belül a mezőgazdaság részaránya az 1952. évi 43,4%-ról 1984-re 26,5%-ra csökkent, míg az ipar részaránya ugyan ebben az időszakban 21,8%-ról 38,6%-ra emelkedett.¹⁹ A Vajdaság ipari struktúrájára a könnyű- és élelmiszeripar túlsúlya volt a jellemző.²⁰ De a nehézipar is a mezőgazdasághoz kötődött: a vajdasági vegyipar legfontosabb terméke a műtrágya volt. Az élelmiszeriparnak két jellemző vonását kell rögzítenünk: egyrészt kizárólagosan csak a vajdasági mezőgazdaság terményeit dolgozta fel, másrészt legfontosabb termékei – liszt, növényi olajok, zsírok, hús- és húskészítmények – alacsony megmunkálást igényeltek. A vajdasági élelmiszeripar termékeinek alacsony megmunkálási fokát jól mutatja a liszt esete: 1965-ben a 608 ezer tonna lisztből 13 ezer tonnát – azaz az összes lisztmennyiség 2,1%-át – dolgozták fel tésztaivá.²¹

Ha a Vajdaság infrastrukturális ellátottságát vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a szocialista korszakban a Vajdaságban az infrastruktúra egésze sokkal fejlettebb volt, mint Szerbiában, azaz fejlettebb volt az úthálózat, illetve még a második világháború előttről örökölt vasúthálózat miatt a vasúti infrastruktúra is. Komoly beruházás egyébként a közlekedési infrastruktúrában nem történt egészen az 1980-as évekig, ami sok cég hatékony működését korlátozta, a drága szállítás, a nem megfelelő teherbírású vasút miatt.

A MAGYAR KISEBBSÉG ASSZIMILÁCIÓS FOLYAMATA

A táblázat második oszlopából kiolvasható, hogy 1960-tól kezdődően a vajdasági magyarság abszolút száma fogyásnak indult. Míg a harmadik oszlop számaiból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyarság részaránya a Vajdaságon belül folyamatosan csökkent.

A magyarság részaránya a szocialista korszakban a Vajdaságon belül állandóan csökkent, ez jól leolvasható az alábbi táblázat harmadik oszlopából.

Év	Fő	%
1948	429 000	25,8%
1953	436 000	25,4%
1961	442 000	23,9%
1971	424 000	21,7%
1981	385 000	18,9%
1991	341 000	16,6%

3. táblázat: A magyarok száma és százalékos aránya a Vajdaságban, 1948–1991
(forrás: a szerző saját szerkesztése Kocsis [1993] 11. alapján)

Véleményünk szerint ezen folyamatoknak öt oka volt. Egyrészt az alacsony születésszám. A magyarok a negatív előjelű népszaporulatot, -1,8 ezreléket (ez az 1000 főre jutó születések számát jelenti) produkáltak, míg eközben a szerbeké +6,6 ezrelék volt.²² Itt jegyezzük meg, hogy ezzel párhuzamosan Koszovóban az albánok +29 ezreléket produkáltak.

Másrészt a külföldi munkavállalás és kivándorlás lehetősége. A magyarok a Jugoszlávián belüli számarányuknál jóval nagyobb mértékben léptek erre az útra. Mirnics Károly becslései szerint a 70-es években a Vajdaságot elhagyó vendégmunkások 2/3 része magyar volt.

Harmadrészt a „vegyes házasságok” számának emelkedése. Ennek mértékét jól mutatja, hogy a vajdasági magyarok által kötött házasságok közül minden 3. vegyes házasság volt.²³ Ezekben a vegyes házasságokban született gyermekek, illetve a jugoszlávnak vallott gyermekek csak jelentéktelen számban jártak magyar iskolákba. Ennek következtében a magyarok folyamatosan elveszítették természetes szaporodásuk 20–25%-át

Negyedrész az 1971-es népszámlálástól kezdődően az állampolgárnak joga volt magát jugoszláv nemzetiségűnek feltüntetni. Számos magyar nemzetiségű állampolgár a karrier érdekében vagy félelemből – különösen az 1991-es népszámláláskor – jugoszlávnak vallotta magát.²⁴

Ötödrészt a szerbek államilag szervezett nagyarányú betelepítése 1945 után a Vajdaságba, ezt nevezük második betelepítési hullámnak (az első betelepítési hullámra 1918 után került sor²⁵). A második nagy betelepítési hullám első éveiben (1945–1948) 226 ezer szerb érkezett a Vajdaságba. Ez zömében agrárnépesség volt, ezért földet, házat és termelőeszközöket kaptak. 1948 után tovább folytatódott a szerbek betelepítése, de ekkor az erőltetett iparosítás miatt (szükség volt a munkakerőre) a városokba költöztették őket. Az 1953 és 1971 között a fejletlen déli területekről nagyjából félmillió szerb költözött a Vajdaságba.²⁶ A betelepítés 1991-ig folyamatos volt, sőt a jugoszláv polgárháború (1991–1998) újabb lökést adott neki.

Itt jegyezzük meg, hogy a fentebb említett 5 folyamat közül az 1–4 a „lány asszimilációhoz” tartozik, csak az 5. tekintendő erőszakos beolvasztási politikának.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a lány és az erőszakos asszimilációs folyamatok eredményeképpen a vajdasági magyar kisebbség létszáma az 1948. évi 429 ezer főről 1991-re 341 ezer főre csökkent.

A MAGYAR KISEBBSÉG HELYZETE AZ OKTATÁSI-KULTURÁLIS MEZŐBEN

Az oktatási mezőben az első fontos esemény az volt, hogy 1945 augusztusában megszületett a kisebbségi iskolatörvény, melynek eredményeként a 15 szerb gimnázium mellett három magyar tannyelvű és négy ún. nem teljes magyar gimnázium működött; a 2 555 általános iskolai tagozat közül 573 volt magyar tannyelvű. A nagyfokú tanárihiányt enyhítette az Újvidéki Egyetem indulása 1954-ben, illetve az ott 1959-ben megszervezett magyar tanszék, ahol középiskolai magyartanárok képzése is folyt. 1969-ben az Újvidéki Egyetemen felállították a Hungarológiai Intézetet.²⁷ Az 1970-es évek végén az Újvidéki Egyetemen és a Szabadkai Pedagógiai Főiskolán folyó magyar szakos tanárképzéstől eltekintve felsőfokú tanulmányokat csak szerb nyelven lehetett folytatni a Vajdaságban. Annak ellenére, hogy egy vajdasági törvény kimondta, hogy ahol 30 hallgató kéri, ott meg kell szervezni az oktatást nemzetiségi nyelven is. A törvény végrehajtása során szerény eredmények születtek, az Újvidéki Egyetem jogi karán az 1980-as évek elején az órák 25%-a folyt magyar nyelven.

A kulturális mező első fontos eseménye az volt, hogy 1945 őszén Szabadkán megalakult a Magyar Népszínház, amely 1973-ig a Vajdaság egyetlen állandó magyar színháza volt. Az 1974. évi alkotmány lendületet adott a magyar kisebbség kulturális életének. Ennek a legfontosabb zászlóshajói – a már fentebb említettek mellett – az alábbiak voltak:

Újvidéki Színház, mely 1973-ban alakult meg, akkor még társulat nélkül működött, az Újvidéki Rádió saját társulatát „kölcsönvéve” előadásaihoz. Első bemutatója 1974. január 27-én Örkény István Macskajátéka volt.

Tanyaszínház, ez 1978-ban indult útjára, előadásaiakkal a magyarlakta településeket keresték fel.²⁸

Forum Könyvkiadó, amely 1957. február 8-án alakult meg azzal az elsődleges céllal, hogy szépirodalmi és tudományos munkákat, valamint idegen nyelvű kötetek magyar nyelvű fordítását jelentse meg. Az azóta eltelt több, mint hat évtizedben a kiadó írónemzedékeknek adott kifutási teret, közlési lehetőséget, s írói pályákat egyengetett, fiatal, kezdő tollforgatóknak adott esélyt, életműsorozatokat publikált.

Híd folyóirat, ez 1934-ben alakult meg, első korszaka 1941-ig tartott, majd 1945-ben a kommunisták újraindították. Így az egész jugoszláviai magyar irodalom orgánuma lett, s ápolta a magyar irodalmi hagyományokat.

Létünk folyóirat, 1971-ben alapította a Szocialista Szövetség Vajdasági Választmánya, hogy ösztönözze a magyar nyelvű tudományos alkotómunkát. Napjainkban is működik.

Új Symposion, 1965-ben alapították, az *Ifjúság* című – Újvidéken megjelenő – lap mellékleteként. Avantgárd szellemisége miatt még az anyaországban is kultuszlapnak számított. A jugoszláv polgárháború második évében, 1992-ben szűnt meg.

Magyar Szó, ennek első száma 1944. december 24-én jelent meg *Szabad Vajdaság címmel, 1945 szeptemberében keresztelték Magyar Szóra*. Beindításával az akkori Jugoszláv Kommunista Párt vezetősége, többek között az első számnak a katolikus Karácsonyra való időzítésével is, azt kívánta szemléltetni, hogy a testvériség-egység politikáját valóra váltja. Az első szám Tito üzenetét közvetítette: „A békülés baráti jobbát nyújtjuk minden becsületes polgárnak, aki kész arra, hogy velünk együtt felépítse összerombolt hazánkat.” Ez a kijelentés különösen annak fényében érdekes, hogy ekkor a délvidéki magyarirtás még zajlott.

Történészek szerint az 1970-es években a *Magyar Szó* volt a legszínvonalasabb magyar napilap a világon (értsd anyaország lapjai, a Kárpát-medencei kisebbségi magyarok lapjai és a nagyvilágban szétszórt emigrációk lapjai). Ezt azért tartjuk kiemelkedő teljesítménynek, mert Jugoszlávia mégis csak kommunista diktatúra volt, így a lap szerkesztőinek, újságíróinak a rendszerhűség, a megalkuvás, a cenzúra és öncenzúra hálójában kellett újságot csinálnia. A *Magyar Szó* 1945 és 1988 közt (a joghurtforradalomig) kiszolgált a JKSZ-t, de közben tudott színvonalat teremteni, és közel állt az olvasóhoz. Külön ki kell emelnünk, hogy a lap hozzájárult ahhoz, hogy a vajdasági magyarság nyelvében, kultúrájában, nemzeti/nemzetiségi önazonosságában fennmaradjon, sőt erősödjön is.²⁹

A fentebb bemutatott pozitívumok miatt a magyar történészek egy része az 1974-től az 1980-as évek közepéig tartó időszakot „a jugoszláviai magyarság aranykoraként” írják le.³⁰ Külön kihangsúlyozzák, a vajdasági magyarok a kulturális-oktatási mezőben sokkal jobb helyzetben voltak, mint a romániai vagy a szlovákiai magyarok. Ezzel a megállapítással egyetértünk, a vajdasági magyar kisebbség valóban

kedvezőbb helyzetben volt – különösen a kulturális mezőben –, de azért túlzás aranykorról beszélni. Különösen annak fényében, hogy a pozitív kulturális fejleményekkel párhuzamosan más mezőkben negatív folyamatok bontakoztak ki. Például a demográfia területén ekkor gyorsult fel az asszimiláció.

Arról, hogy az „aranykorban” valójában mi volt a valóság, reális képet ad *A jugoszláviai magyar kisebbség helyzete* című 1981-ben készült jelentés.³¹ Ez rámutat a vajdasági magyarság oktatási és kulturális helyzetének negatívumaira.

A MAGYAR KISEBBSÉG HELYZETE A POLITIKAI MEZŐBEN

Jugoszláviában Tito hatalomra kerülésétől haláláig három alkotmányt – 1946, 1963, 1974 – fogadtak el.³² Mindháromban rögzítették a jugoszláv államot alkotó nemzetek és nemzetiségek jogait. Az 1974-es alkotmány kimondta, hogy: *„a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúak ... és a nemzetiségek tagjainak joguk van: állami szervek és közintézmények előtt anyanyelvüket és írásukat használni, anyanyelvi oktatáshoz, kultúrájuk fejlesztésére, s e célból szervezetek alapítására, nemzetiségi hovatartozásuk szabad kinyilvánítására... Alkotmányellenes és büntetendő bármilyen nemzetiségi jogegyenlőtlenség hirdetése és érvényesítése.”*³³

A szövetségi alkotmány rendelkezéseit a tagköztársasági és a tartományi alkotmányok változtatás nélkül átvették. Az 1974-es alkotmány szerint a Vajdaság és Koszovó a Szerb Szocialista Köztársaság részei, de autonómiával rendelkeznek. Ez az autonómia olyan széles körű volt, hogy gyakorlatilag ez a két terület 1974 és 1988 között köztársasági jogállást élvezett.³⁴

Az 1974. évi alkotmánynak a magyarságra nézve pozitív hatásai voltak a politikai mezőben, például a nemzetiségi kulcs révén számos magyar került politikai és közigazgatási pozícióba.³⁵ Ennek ellenére úgy véljük, hogy a magyar kisebbség, minden alkotmányban rögzített jog ellenére, halmozottan hátrányos helyzetben élt a Vajdaságban.³⁶ Az anyanyelvhasználat sohasem valósult meg teljes egészében, az anyanyelvi oktatás megszervezése elé adminisztratív akadályokat gördítettek, korlátozták az egyesületi és hitéletet.

Ha konkrétan megnézzük, hogy az életben hogyan érvényesült az anyanyelv használatának joga, például a közigazgatásban, akkor azt látjuk, hogy a Vajdaságban a hivatalos dolgokat intéző ügyfelek 29%-a – ez nagyjából megegyezik az ott élő különféle nemzetiségek számával – fordult a saját nyelvén a közigazgatási szervekhez, de az eljárásoknak csak 12%-a folyt le az adott nemzetiségi nyelvén. De problémák vannak az űrlapokkal is, például csak 94 helyen álltak rendelkezésre magyar nyelvű űrlapok. Az ilyesfajta – és több más – eltérés az anyanyelvhasználat jogától azzal magyarázható, hogy a Vajdaság 251 közigazgatási szerve közül mindössze 98-ban található olyan tisztviselői kar, amelyben megfelelő arányban vannak

képviselve a nemzetiségek.³⁷ Azt is meg kell állapítanunk, hogy a nemzetiségi kulcs se mindig működött a vezetői funkciók elosztása során. Jól mutatja ez utóbbi megállapítás helyességét, hogy a szellemi-adminisztratív, illetve az irányító-hatalmi pozíciókban lévők között a magyarok mélyen lakossági számarányuk alatt voltak képviselve.

A politikai mezőt uraló JKP vezetése (mind a szövetségi, mind a tartományi szinten) egy 1959-es párthatározatra hivatkozva mereven elzárkózott minden nemzetiségi alapon létrejövő szervezet engedélyezésétől a Vajdaságban. Ennek következtében például a Jugoszláv Kommunista Pártnak nem volt magyar tagozata. Ez biztosan hozzájárult ahhoz, hogy a JKSZ-nek kevesebb magyar tagja volt, mint amennyi a lakosság számarány alapján várható lett volna. Bár ehhez Varga László hozzáfűzi, hogy a JKSZ soraiban viszonylag kevés volt a munkás és a mezőgazdasági dolgozó, tagságának túlnyomó része hivatalnok és értelmiségi volt. Ezzel szemben a vajdasági magyarok csak egy vékony értelmiségi és hivatalnok réteggel rendelkeztek. Nézzünk egy igen sokatmondó számot: Óbecsén a magyarok 1,8%-a volt párttag, ez konkrétan azt jelentette, hogy 19 ezer földművesből mindössze 20 fő.³⁸

A szerb politikai elit érvelése szerint egy vertikálisan szerveződő nemzetiségi szervezet megszületése gettósodáshoz vezethet, s különben is az öngazgató társadalomban minden polgár egyformán érvényesítheti jogait. Ezen álláspont a szerb politikai elit azon véleményének a konkretizálása, mely szerint a magyar kisebbség lojalitása a jugoszláv állam felé bizonytalan. Általában elmondható, hogy a szocialista jugoszláv állam az adott kisebbséghez tartozó egyén számára lehetővé tette a társadalmi integrációt, de blokkolta a kisebbségek közösségi szerveződését.

Mindezek miatt a vajdasági első pártja, a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK) csak 1990. március 31-én alakult meg Doroszlón, Ágoston András vezetésével.³⁹ A VMDK megalakulás után azonnal a Milošević számára legkényesebb témában, az autonómia kérdéskörében hirdetett meg határozott programot.⁴⁰ A VMDK 1992. április 25-én Magyarokanizsán megtartotta éves közgyűlését, ahol „*Memorandum a Szerb Köztársaságban élő magyarok önkormányzatáról*” címmel elfogadták a párt autonómiaprogramját. Ebben rögzítették, hogy a vajdasági magyarok az autonóm Vajdaság tartományon belül háromszintű autonómiát szeretnének.⁴¹ Tették ezt egy évvel azután, hogy Milošević az 1990. évi új szerb alkotmányban eltörölte Vajdaság autonómiáját.

A VAJDASÁG SORSA MILOŠEVIĆ SZÍNRE LÉPÉSÉTŐL A JOGHURTFORRADALOMIG (1986–1988)

Tito 1980-ban bekövetkező halála után a nemzeti kérdés fokozatosan kiéleződött Jugoszláviában. Ennek egyik fontos oka az volt, hogy a szerbek úgy érezték, az 1974. évi alkotmány következményeként a jugoszláv állam velük szemben negatív diszkriminációt alkalmaz. Ez a szerb érzés kristályosodott ki az 1986-ban megfogalmazott Akadémiai Memorandumban.⁴² Ez a dokumentum a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia centenáriumaára készített jelentés volt. Gondolatmenete szerint a Tito-korszakban a gazdaságpolitika diszkriminatív volt a szerbekkel szemben. Hiba volt, Szerbiát három részre (Ő-Szerbia, Koszovó és Vajdaság) osztani. Hiszen ennek következtében Koszovó és Vajdaság „de facto” köztársaságként funkcionál. Koszovóban szerbellenes politika folyik, amit több tagköztársaság (horvátok, szlovének etc.) támogat. A memorandum konklúziója határozottan kimondta, fel kell számolni az 1974-es alkotmányban testet öltött „erős Jugoszlávia – gyenge Szerbia” gyakorlatot.

Ebben a közegben tűnt fel Milošević, aki 1986-ban foglalta el a Szerb Kommunista Szövetség elnöki székét.⁴³ Milošević a szerb Parlament elnökének felkérésére 1987 áprilisában Koszovóba ment, ahol elmondta élete egyik legfontosabb beszédét. Ebben a koszovói szerb honfitársait buzdította ily módon: „*Senki sem emelhet rátok kezét!... Itt kell maradnotok. Ez a ti földetek. A ti rétjeitek és kertjeitek. A ti emlékezetetek. Nem hagyhatjátok el hazátokat csupán azért, mert nehéz ott élnetek, mert ott elnyomnak benneteket, és jogtiprásnak vagytok kitéve.*”⁴⁴

A beszéd Miloševićet a nagyszerb nacionalizmus vezetőjévé emelte. Így elindította az „antibürokratikus forradalmat”. Milošević azt állította, hogy ez egy „alulról szerveződő” mozgalom, amely az egyszerű emberektől elidegenedett bürokrácia ellen irányul. Valójában azonban a mozgalmat ő szervezte meg felülről, hogy eszközként használhassa a szerb nacionalizmus céljainak megvalósítására.

Az antibürokratikus forradalom gyakorlatilag az Akadémiai Memorandum gondolatmenetét tette magáévá (Koszovóban az albánok elnyomják a szerbeket etc.), legfontosabb célja a szövetségi alkotmány módosítása volt, illetve egy szinttel lejjebb, Szerbia alkotmányának módosítása.

Az 1987 áprilisától Szerbia-szerte (ebbe beleértendő Koszovó is) megtartott kisebb-nagyobb antibürokratikus akciók után következett a vajdasági „joghurtforradalom.”⁴⁵ Az elnevezés onnan származik, hogy 1988. október 5-én Újvidéken mintegy 15–20 ezer szerb tüntető – ezek nagy részét Milošević utasítására Koszovóból buszokkal szállították Újvidékre – gyűlt össze az újvidéki pártház (báni palota) előtt, hogy tüntessen a „bürokratikus” vajdasági pártvezetés ellen, amely nem vállal szolidaritást a Koszovóban, az albánok „terrorja” miatt sínylődő szerbekkel.

A megmozduláson, a molinókon megjelent a „Vajdaság = Szerbia” jelszó.⁴⁶ A Vajdasági Kommunista Szövetség vezetői először erőből próbálták kezelni a megmozdulást. Kikapcsoltatták az áramot abban a cukrászdában, ahonnan a tüntetők áramhoz jutottak. Ezen a tömeg még jobban felhergelte magát. Erre a tartományi vezetők azzal próbálták lecsendesíteni a tömeget, hogy joghurtot és szendvicseket adtak nekik. Csakhogy a tömeg ezekkel a joghurtokkal – több ezer dobozzal – megdobálta a tartományi pártház épületét. A tüntetők agresszív fellépésének következményeként másnap – 1988. október 6-án – lemondott a Vajdasági Kommunista Szövetség autonómiapárti vezérkara, helyüket Milošević hívei foglalták el. Ezzel megnyílt az út a belgrádi centralizációs törekvések – az autonómia eltörlése – előtt.

Kísértetiesen hasonló események zajlottak le Koszovóban: az antibürokratikus forradalom ottani tüntetéseinek a szerbek a „Koszovó = Szerbia” jelszót használták. Az újvidéki joghurt forradalom után bő egy hónappal – 1988. november 18-án – a koszovói tartományi vezetők a tüntetések hatására szintén lemondásra kényszerültek.⁴⁷

Ezen előzmények után, 1989. március 28-án megtörtént az alkotmánymódosítás, a Szerb Szocialista Köztársaság parlamentje mindkét tartomány – Vajdaság és Koszovó – esetében erősen megnyirbálta az autonómiát. Összesen 41 módosító indítványt fogadtak el, amelyek közül a legfontosabb az volt, amely felszámolta Vajdaság és Koszovó Autonóm Tartományok vétőjogát a szerb parlament által meghozott törvényekkel szemben. Mindkét tartomány állami funkcióinak nagy részét a köztársasági szervek ellenőrzése alá helyezték, és a tartományi képviselőházakat megfosztották vétőjoguktól,⁴⁸ de néhány tartományi szervezetet látszatintézményként megtartottak.⁴⁹ A jugoszláv államot alkotó többi tagköztársaság nem tiltakozott az alkotmánymódosítás ellen. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a Vajdaság és Koszovó kérdése Szerbia belügye.

1989. május 8-án Milošević lett a Szerb Szocialista Köztársaság Elnökségének elnöke. Ezt a pozícióját arra használta fel, hogy egy új alkotmányt fogadtasson el. Ezen 1990. szeptember 28-án elfogadott új alkotmány eltávolította Szerbia nevéből a „szocialista” előtagot – innentől kezdve az állam neve Szerbia Köztársaság lett.⁵⁰ Végleg megfosztotta a két tartományt (Vajdaság és Koszovó) az államiság minden elemétől,⁵¹ megszüntette a tartományok alkotmánybíróságát, legfelső bíróságát, önálló köztársasági elnököt, és így tovább. Gyakorlatilag megszüntette a Vajdaság autonómiáját, s teljes politikai és pénzügyi centralizációt rögzített.

A megszüntetett tartományi alkotmány helyett egy ún. Statútumot vezetett be, melyet a tartományi képviselő-testületnek kellett elfogadnia, de előtte a Szerb Köztársaság Képviselőházának azt jóvá kellett hagynia. A téma egyik szakértője, Gombos Ervin szerint még az 1946. évi alkotmány is nagyobb jogköröket adott a Vajdaságnak, mint az 1990. évi.⁵²

Az új alkotmány azonban csak a kezdete volt a vajdasági magyarság 1990-es évekbeli kálváriájának, hiszen 1991-ben kitört a jugoszláv polgárháború, amely rendkívül negatív következményekkel járt a Vajdaságra nézve, sőt a konfliktusba kisebb mértékben az anyaország is belekeveredett.⁵³

JEGYZETEK

- 1 Bebler, Anton: *A föderalista kommunizmus jugoszláv modellje*. In: Európai Szemle. 1992/3 szám. 1992. 112–128.
- 2 Életútjáról lásd Polonyi Péter – A. Sajti Enikő: *Mao – Tito*. Pécs, 2000.
- 3 Bővebben lásd Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. I–II. kötet. Budapest, 1991.
- 4 A modellt teljes egészében ismerteti Kardelj, Edvard: *Szocialista öngazgatás*. Újvidék, 1976.
- 5 Kolundzia, Boskó: *Az öngazgatási rendszer néhány elméleti és gyakorlati kérdése*. Budapest, 1980.
- 6 *A JSZSZK Alkotmánya*. Újvidék, 1974. (a továbbiakban: *A JSZSZK Alkotmánya 1974.*)
- 7 A gazdaság működéséről lásd Beck Béla: *Jugoszlávia gazdasága*. Budapest, 1975.
- 8 Gulyás László: *Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980*. In: Közép-Európai Közlemények 2008/2. szám. No2. 56–63.
- 9 A királyi jugoszláv állam regionális egyenlőtlenségeiről lásd Gulyás László: *A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig*. Szeged, 2013. 65–77.
- 10 A szocialista jugoszláv állam megalapításakor fennálló regionális különbségekről lásd Gulyás László: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Budapest, 2005. 133–129.
- 11 Arday Lajos: *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest, 2002. 69–120. (a továbbiakban: Arday 2002.)
- 12 Bandin, Tomislav: *A Vajdaság gazdasága és az egységes piac*. In: *Létünk 1970/1. szám*. 19–37. adatai alapján szerkesztettük. (a továbbiakban: Bandin 1970.)
- 13 Arday 2002. 75.
- 14 Arday 2002. 108.
- 15 Arday 2002. 221–245.
- 16 Arday 2002. 226.
- 17 A külföldi munkavállalásról lásd Mirnics Károly: *Kisebbségi sors*. Újvidék, 1993. 21–22. (a továbbiakban: Mirnics 1993.)
- 18 Arday 2002. 185., 175–220.
- 19 Nikolić, Miodrag: *Ekonomika Industrije SFRJ*. In: *Narodne novine*. Niš, 1996. 325.
- 20 Bandin 1970. 24.
- 21 Bandin 1970. 30.
- 22 A népszaporulatról lásd Mirnics 1993. 5–34.
- 23 Erről bővebben lásd Mirnics 1993. 44–77.
- 24 Erről bővebben lásd Mirnics 1993. 78–94.
- 25 Gulyás László: *Történeti áttekintés*. In: Nagy Imre (szerk.): *Vajdaság*. Pécs–Budapest, 2007. 76–149.
- 26 A szerbek Jugoszlávián belüli migrációjáról lásd Kocsis Károly: *Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. Budapest, 1993. 20–32.
- 27 Hornyák Árpád: *Tito zászlaja alatt*. In: *Rubicon*. 2009/5. Délvidék. 39–40.
- 28 Czérna Ágnes: *Tanyaszínház (1978–2008)*. Újvidék, 2009. 9.

- 29 Zakinszky Toma Viktória: *A Magyar Szó az 1945 és 1989 közötti időszakban*. In: Losonc Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete 1945–1989*. Budapest, 2019.
- 30 Tipikus példája ennek a szemléletnek Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, 1999. 303–304.
- 31 Lásd Arday Lajos: *A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete*. In: *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Medvetánc könyvek. Budapest, 1988. 265–303. (a továbbiakban: Arday 1988.)
- 32 Heka László: *Szerbia állam- és jogtörténete*. Szeged, 2005.
- 33 A JSZSZK Alkotmánya 1974.
- 34 Tóth Norbert: *Mi fán terem az autonómia?* 11. In: Ördögh Tibor (szerk.): *Variációk autonómiára*. Szabadka, 2018. 9–22.
- 35 A pozitív hatásokat erősen eltúlozva mutatja be Rehák László: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában*. Budapest, 1988.
- 36 Arday 2002. 7–60.
- 37 Arday 1988. 276.
- 38 Varga László: *A jugoszláviai magyarság társadalmi-politikai helyzete*. In: *Híd*, 1970. 10–11. sz. melléklete 1–32. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://adattar.vmmi.org/cikkek/9891/hid_1970_10_11_14.pdf (Utolsó megtekintés: 2025. február 6.)
- 39 Gulyás László: *A VMDK egyeduralmánának korszaka 1989–1994*. In: Gábrity Molnár Irén (szerk.): *Kutatások sodrásában: az mtt 25 éve* (Jubileumi kötet). Szabadka, 2016. 49–60.
- 40 Tóth Szilárd János: *Vajdasági Magyar autonómia – egy politikai eszme tíz esztendeje (1989–1999)*. In: Losonc Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest, 2018.
- 41 Hódi Sándor (szerk.): *Magyar autonómia. A VMDK állásfoglalása az önkormányzatról*. Ada, 1992.
- 42 A Memorandum szövegét közli Pándi Lajos: *A Kelet-Európai diktatúrák bukása*. Szeged, 1993. 269. (a továbbiakban: Pándi 1993.)
- 43 Milošević 1941-ben született, már 18 évesen belépett a Jugoszláv Kommunista Szövetségébe (JKSZ), majd jogot tanult a belgrádi egyetemen, ahol már a JKSZ ideológiai felelőse lett. 1984-ben a belgrádi pártszervezet vezetője lett, 1986-ban foglalta el a Szerb Kommunista Szövetség elnöki székét. Miloševićről és politikai pályájáról lásd Slavoljub, Dukic: *A Milosevics-klán*. Budapest. 2000.
- 44 A beszédet ismerteti Silbert, Laura – Little, Allan: *Jugoszlávia halála*. Budapest, 1996. 45. (a továbbiakban: Silbert – Little 1996.)
- 45 Az eseményeknek önálló kötet szentelt Kisimre Ferenc: *A joghurt forradalom*. Szeged, 1991.
- 46 Silbert – Little 1996. 75.
- 47 Silbert – Little 1996. 50.
- 48 Kálóczy Izabella: *Szerbia alkotmánytörténete a kezdetektől napjainkig, különös tekintettel a bírósági szervezetre és a bírói függetlenségre*. In: *International Relation Quarterly*, Vol. 1. No1. 2010 /Sping 1–9.
- 49 Pándi 1993. 305.
- 50 Néhány magyar történész hibásan a Szerb Köztársaság elnevezést használja. Valójában Szerb Köztársaságnak (Republika Srpska) az 1995-ös daytoni szerződéssel Boszniában létrejött szerb államalakulatot kell neveznünk.
- 51 Az új alkotmány elfogadásával értelemszerűen megszűnt az 1974-es két tartományi (Vajdaság és Koszovó) alkotmány is.
- 52 Gombos Ervin: *Szerbia közigazgatása, különös tekintettel a Vajdaság helyzetére*. In: Nagy Imre (szerk.): *Vajdaság. A Kárpát-medence régiói* 7. MTA-RRK. Pécs, 2007. 47–62.
- 53 A témakörrel bővebben lásd Dévavári Zoltán – Sáringer János: *Magyarország – Frontország. Iratok a magyar-dél-szláv diplomáciai kapcsolatok történetéhez (1990–1994)*. I –II. kötet. Budapest, 2022.